

Адлюстраванне народных звычаяў, абрадаў і традыцый у саматычнай фразеалогіі беларусаў

Л.У. КУЛІК

У артыкуле ўстанаўліваецца існаванне асобных момантаў звычаяў, абрадаў і традыцый беларускага народа ў саматычных фразеалагізмах беларускай мовы. Падкрэсліваецца асаблівае значэнне саматычных лексем як найменняў частак цела чалавека ў фарміраванні наіўнай карціны свету беларусаў. Аналіз саматычных фразеалагізмаў дапамагае ўзнавіць этнакультурны вобраз і асаблівасці менталітэту носьбітаў беларускай мовы.

Ключавыя словы: фразеалагічная адзінка, саматызм, звычай, абрад, традыцыя.

The article establishes the existence of certain moments of customs, rituals and traditions of the Belarusian people in the Belarusian somatic phraseological units. The special importance of somatic lexemes as names of human body parts in the formation of a naive picture of the world of Belarusians is emphasized. The analysis of somatic phraseological units helps to recreate the ethno-cultural image and the peculiarities of the mentality of native speakers of the Belarusian language.

Keywords: phraseological unit, somatism, custom, ritual, tradition.

Адным з галоўных аб'ектаў сучасных даследаванняў айчынных і замежных лінгвістаў з'яўляецца нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагізмаў. Навукоўцы каменціруюць іх кампаненты ў межах тэматычнага поля па іх адпаведнасці на лексічным і граматычным узроўнях плана выражэння, а таксама па адпаведнасці фразеалагічных адзінак (далей – ФА) розных моў у тыпе метафарычнага пераносу, па адпаведнасці кампанентаў, якія ўдзельнічаюць у структурызацыі вобразна матываванай унутранай формы ФА – галоўнага аспекту іх зместу.

Пад унутранай формай фразеалагізма, услед за А.У. Куніным, разумеем «значэнне яго прататыпа, з якім фразеаматычнае значэнне звязана дэрывацыйнымі адносінамі» [1, с. 173] і якое дазваляе раскрыць зыходную матывацыю фразеалагізма. Іншымі словамі, унутраная форма – гэта вобраз, які склаўся на аснове свабоднага злучэння слоў і які матывуе актуальнае значэнне фразеалагізма. Пры гэтым кампаненты фразеалагізма не абазначаюць тое, што яны абазначаюць у свабодным злучэнні.

Змешчаная ва ўнутранай форме ФА культурная інфармацыя патрабуе самастойнага даследавання, якое стала мэтай адносна новай галіны навукі – лінгвакультуралогіі, у аснове якой знаходзяцца ідэі ўзаемасувязі мовы і культуры і якая «даследуе ўвасобленыя ў жывой нацыянальнай мове матэрыяльную культуру і менталітэт, што выяўляюцца ў моўных працэсах у іх дзейснай пераемнасці з мовай і культурай этнасу» [2, с. 216].

Унутраная форма ФА можа быць матываванай і нематываванай. Матываванасць неабходна разумець як «наяўнасць сувязі ... карэляцыі, якая існуе паміж семантыкай ФА і прамым значэннем пераменнага спалучэння, якое знаходзіцца ў аснове ФА» [3, с. 67], у выніку чаго фразеалагізм валодае «патэнцыяльнай, апасродкаванай вывадзімасцю агульнага зместу значэння слоў-кампанентаў» [4, с. 362].

Матываванасць з'яўляецца дынамічнай катэгорыяй, якая ў працэсе фарміравання і развіцця мовы змяняецца, у выніку чаго «ўсе матываваныя ФА ... аказваюцца нематываванымі, губляючы асацыяцыі з прататыпамі, якія іх матывуюць» [3, с. 69]. У сувязі з гэтым сучаснаму даследчыку мовы часам можа быць незразумелы вобраз, пакладзены ў аснову пэўнай ФА. У той жа час гэты вобраз-прататып дэкадзіруецца шляхам звароту да складнікаў унутранай формы, у ролі якіх выступаюць сімвалы, стэрэатыпы, эталоны, якія найбольш поўна і дакладна рэпрэзентуюць культурную канатацыю. Акрамя таго, на матывацыю значэння фразеалагізмаў уплываюць таксама разнастайныя тропы (метафара, метанімія, сінекдаха), міфы, архетыпы, гістарычныя падзеі, звычаі, абрады і традыцыі пэўнага народа.

Народныя звычаі, абрады і традыцыі з'яўляюцца неад'емнай часткай беларускай нацыянальнай культуры. Яны ўплываюць на ўнікальнасць успрымання і разумення свету асобным чалавекам як прадстаўніком пэўнай нацыі.

Мэтай нашага артыкула з'яўляецца ўстанаўленне існавання асобных момантаў звычайў, абрадаў і традыцый беларускага народа ў саматычных фразеалагізмах беларускай мовы.

Аб'ектам апісання абраны саматычныя ФА па прычыне таго, што менавіта найменні частак цела чалавека займаюць важнае месца ў фарміраванні лексіка-семантычнай сістэмы кожнай мовы. Менавіта яны адносяцца да высокаўжывальнай лексікі і шырока задзейнічаны пры ўтварэнні ФА. На высокае задзейнічанне саматызмаў у фразеаўтварэнні ўказваюць многія даследчыкі, адзначаючы, што «ўтварэнне саматычных фразеалагізмаў на аснове метафарычнага ці метанімічнага пераносу з'яўляецца найбольш прадуктыўным фактарам іх утварэння» [5, с. 50].

Перш чым перайсці непасрэдна да аналізу ФА, звернемся да значэння лексем абрад, звычай і традыцыя. *Абрад* – сукупнасць строга акрэсленых дзеянняў, якімі суправаджаецца выкананне рытуалаў [6, с. 6]. *Звычай* – агульнапрыняты парадак; правіла, якое здаўна ўкаранілася ў народным светапоглядзе і быццё [6, с. 7]. *Традыцыя* – 1) звычаі, погляды, нормы паводзін і пад., якія перадаюцца ад папярэдніх пакаленняў наступным; 2) парадак, звычай, што ўстанаўліваецца ў паводзінах, быццё [7, с. 659]. Звернем увагу і на значэнне лексемы *рытуал* – сукупнасць абрадаў [6, с. 7].

У межах беларускіх саматычных ФА выдзяляюцца тыя, у вобразнай аснове якіх знаходзяцца ўяўленні аб асаблівасцях жыцця, яго ўмоў, дзеянняў носьбіта мовы і яго асацыяцый. Так, абрадавыя дзеянні носьбітаў мовы адлюстраваны ў наступных ФА: *зубы загаворваць* ‘уводзіць у зман, знарок адцягваць увагу ад чагосьці’ (звязана са звычайем, калі знахары з дапамогай доўгіх бяссэнсавых замоў «сунімалі» зубны боль [8, с. 170]); *перабіраць / разбіраць па костачках* ‘асуджаць чые-н. недахопы, абмяркоўваць каго-н.’ (узнікненне ФА звязана са старажытнаславянскім абрадам паўторнага пахавання: праз тры гады пасля першага пахавання магілу раскопвалі і правяралі, ці не быў нябожчык пры жыцці звязаны з ведзьмакамі і перэваратнямі; перад тым як зноў закапаць нябожчыка, яго родныя перабіралі косці, перамывалі іх вадою або віном, што суправаджалася размовамі пра яго [8, с. 299]); *па руках* ‘дамовіліся, згодны’ (звычайны поціск рукі суправаджаў / суправаджае залучэнне пэўных прававых адносін альбо гандлёвых здзелак [9, с. 255]) і інш. Ужыванне ў такіх ФА саматызмаў тлумачыцца роляй, якая ў час правядзення абрадаў адводзілася пэўным часткам цела чалавека, выразнасці іх рухаў. У ФА замацаваліся адначасова і слоўныя формулы, што суправаджалі пэўныя рытуальныя дзеянні.

Захаваліся на працягу стагоддзяў і існуюць па сённяшні дзень многія традыцыі, якія знаходзяць адлюстраванне ва ўнутранай форме саматычных ФА. Так, асновай для ўтварэння ФА *вынесці ўперад нагамі* ‘пахавець (нябожчыка)’ стаў пахавальны рытуал, які, на нашу думку, звязаны з сімвалічным атаясамліваннем чалавека з нагамі ў моўнай карціне свету беларусаў.

У беларускай мове зафіксавана яшчэ адна ФА, якая ў сваёй аснове мае сімвалічны вобраз, звязаны з абрадам пахавання памерлых: *закрываць вочы*¹ ‘быць побач з тым, хто памірае, у апошнія хвіліны жыцця’. Аманімічная ФА – *закрываць вочы*² ‘знарок не заўважаць чаго-н. важнага, значнага’, на нашу думку, узнікла на аснове першай, рэпрэзентуючы, аднак, зусім іншую мэту дзеяння. Зыходзячы з семантыкі дзвюх ФА, агульнага вобраза, пакладзенага ў іх аснову, можна зрабіць выснову: для беларусаў чалавек, які праяўляе абьякавасць да чаго-небудзь, знарок абыходзіць нешта значнае, атаясамліваецца з нябожчыкам. Наша меркаванне падмацоўваюць і звязаныя з ФА “старажытнае архетыпічнае проціпастаўленне «святло – цемра» і сімвалічнае проціпастаўленне «жыццё – смерць» [10, с. 226].

Пэўныя рытуальныя паводзіны альбо дзеянні чалавека дапамагаюць засцерагчы сябе ад сурокаў і іншага негатыўнага ўплыву, што знайшло адлюстраванне ва ўнутранай форме ФА *адводзіць вочы* ‘хітруючы, адцягваць увагу ад чаго-н.’ і *соль у вочы* ‘выказванне нядобрага пажадання таму, хто гаворыць не тое, што трэба; выказванне засцярогі ад суроку’. Ужыванне кампанента *вочы* ў пералічаных ФА тлумачыцца міфалагічнымі ўяўленнямі славян, дзе менавіта вочы з'яўляюцца спецыфічным інструментам, з дапамогай якога альбо праз які чалавек можа паўплываць на лёс іншай асобы [11, с. 500].

Спецыфічнымі рытуальнымі пракляццямі-адказамі на негатыўнае вербальнае дзеянне камуніканта з'яўляюцца ФА *ціпун на язык* 'рэзкае асуджэнне чыйго-н. недарэчнага выказвання, нядобрае пажаданне таму, хто гаворыць не тое, што трэба' (лексема *ціпун* у ізаляваным становішчы мае значэнне 'хвароба птушак – храсткаватая нарасць на канцы языка' [7, с. 731]) і *каб язык адсох* 'вokліч абурэння, асуджэння таго, хто сказаў што-н. непрымальнае'. ФА адначасова спалучаюць у сваім складзе нядобразычлівае пажаданне каму-небудзь і жаданне аберагчы сябе ад сурокаў. Відавочна, дадзеныя ФА выяўляюць адзін са спосабаў самазахавання і самазасцярогі ў выпадках, калі на першае месца ставіцца асоба гаворачага і не звяртаецца ўвага на магчымасць нанясення шкоды каму-небудзь іншаму. Узгадаем выказванне М.Ф. Алефірэнка: «Пажаданне *ціпун табе на язык* было вельмі сур'ёзным, бо носьбіт ціпуна як бы пераўтвараўся ў маўклівага выканаўцу волі знахара, не мог адказваць на зло» [12, с. 383]. На нашу думку, «маўклівым выканаўцам волі знахара» становіўся і той, у адносінах да каго ўжывалася ФА *каб язык адсох*.

У адпаведнасці з міфалагічнымі ўяўленнямі славян, а ў іх ліку і беларусаў, сурокі, непрыемнасці, хваробы ці сполахі трапляюць у чалавека менавіта праз ногі [13, с. 422], што знайшло адлюстраванне ў ФА *наступаць на нагу* 'крыўдзіць, закранаць каго-н.; ушчымяць чые-н. інтарэсы'; у *пяткі калынула* 'хто-н. моцна напалохаўся', 'хто-н. моцна расхвалываўся'. Каб пазбегнуць небяспекі, непрыемнасцей, альбо засцерагчы сябе ад пэўнай асобы ці нават месца, носьбіты мовы імкнуцца прытрымлівацца пэўных абрадаў і пазбягаюць дакранацца нагой да зямлі: *<i>нагі не будзе* 'хто-н. ніколі не прыйдзе куды-н., перастане быць у каго-н.; звычайна як пагроза не наведваць ці забарона наведваць каго-н.'; *нага не ступіць* 'хто-н. не з'явіцца дзе-н.' і інш.

Вядучую ролю ў матывацыі ФА адыгрывае саматычны кампанент *рука*. Разнастайнасць семантыкі ФА з гэтым кампанентам залежыць найперш ад сімвалічнай прататыпнай функцыі дадзенага органа ў жыцці чалавека. Так, традыцыйным універсальным сімвалам прававых адносін, згоды і дагавору з'яўляецца звычайны поціск рукі, што адлюстроўваецца ў ФА *на руках* 'дамовіліся, згодны'; *рука ў руку* 'разам, дружна, аднадушна, як аднадумцы (жыць, працаваць, дзейнічаць і пад.)' (2-е значэнне); *удараць па руках* 'заклучаць якое-н. пагадненне, гандлёвую здзелку, дагавор' і інш. Менавіта аб такой рытуальна-сімвалічнай функцыі названай часткі цела заўважае А.М. Афанасьеў: «...ужо простае злучэнне рук ёсць эмблема сувязі, згоды» [14, с. 332].

Матыў рукі як сімвалу дагавору ўзнікае і ў вясельнай абраднасці носьбітаў беларускай мовы: *аддаваць руку* 'выдаваць замуж за каго-н.'; *аддаваць руку і сэрца* 'станавіцца жонкай каго-н., выходзіць замуж за каго-н.'; *прасіць рукі* 'сватацца' і інш. Відавочна, што для беларусаў згода на шлюб дасягаецца шляхам дагавору, рытуалу сватаўства. Увогуле, для славянскай культуры шлюб – гэта вельмі значны рытуал, і ўсе звязаныя з ім традыцыі неабходна выконваць, каб у далейшым сямейнае жыццё склалася шчасліва. Так, вясельная традыцыя пераносіць нявесту на руках цераз парог свайго дома знайшла сваё адлюстраванне ў ФА *насіць на руках* 'высока цаніць каго-н., даражыць кім-н.', 'надта песціць каго-н., выканаць усе жаданні каго-н.'. Рабілася так пад уплывам анімізму: лічылася, што ў дзень шлюбу дзяўчына асабліва схільна ўплыву злых духаў і на яе могуць разгневацца духі продкаў жаніха, якія жывуць пад парогам яго хаты [15, с. 152]. Гэта традыцыя захавалася і па сённяшні дзень, аднак жаніх пераносіць нявесту цераз парог свайго дома, дэманструючы гэтым сваё каханне і павагу.

Шырока распаўсюджаны рытуальны этыкетны знак прывітання / развітання, выражаны пацалункам альбо паклонам, што знаходзіць сваё адлюстраванне ў ФА *цалаваць рукі і ногі* 'вельмі прасіць, маліць каго-н. аб чым-н.' і ў ФА *біць чалом* 'пачціва кланяцца, вітаючы каго-н.', 'пачціва прасіць каго-н.', 'з глыбокай пачцівасцю ставіцца да каго-н., вітаючы што-н.'

У той жа час, у фразеалогіі беларускай мовы адлюстраваны асобныя моманты звычайу, абрадаў і традыцый, якія зараз не існуюць (альбо да якіх шырока не звяртаюцца), а сам выраз набывае новы сэнс. Так, ФА *біць сябе ў грудзі* 'вельмі настойліва даводзіць што-н., запэўніваць у чым-н.' паходзіць ад старажытнага звычаю самакатавання з прычыны смерці блізкіх і ў некаторых іншых выпадках [8, с. 51]. ФА *наклаўшы / палажыўшы руку на сэрца* (гаварыць, казаць, сказаць) 'з усёй шчырасцю, праўдзіва' сваім паходжаннем звязаны з прыкладаннем у размове рукі да левай часткі грудзей – знакам запэўнівання, што сказанае – чыстае праўда [8, с. 291].

Адносна ўзнікнення ФА *пыл пускаць у вочы* ‘дурыць, марочыць каго-н., выхваляючыся сабой’ існуе шмат гіпотэз. Услед за І.Я. Лепешавым лічым, што паходжанне ФА звязана з народным павер’ем беларусаў пра ведзьмакоў і ведзьмаў, «якія часам нібыта з’яўляюцца ў вірах і дураць, марочаць людзей, пускаючы, кідаючы ім ў вочы пыл» [8, с. 322].

У аснове ФА *на лбе / лобе не напісана* ‘адразу, па знешнім выглядзе не разбярэш, хто гэта, што гэта за чалавек’ і ФА *на лбе / лобе напісана* ‘адразу зразумела, хто гэта, што гэта за чалавек’ знаходзіцца старажытны звычай, калі гаспадар мог паставіць на лбе свайго раба кляймо. Пазней кляймом на лбе пазначалі злачынцаў і катаржнікаў. Яшчэ адно апісанне спосабу традыцыйнага пакарання злачынцаў у славян закадзіравана ва ўнутранай форме ФА *ўкараціць / падкараціць / падрэзаць язык* ‘прымусіць каго-н. замоўкнуць, менш гаварыць лішняе’.

Такім чынам, аналіз асобных саматычных ФА беларускай мовы паказаў, што іх унутраная форма матывавана звычаямі, абрадамі і традыцыямі беларускага народа. У вобразнай аснове ФА захоўваюцца культурныя каштоўнасці з самых розных сфер жыцця беларускага этнасу, розных этапах яго гістарычнага развіцця. Так, усе адзначаныя ФА ўяўляюць сабой своеасаблівыя мікратэксты, якія ўтрымліваюць розныя дадатковыя экстралінгвістычныя веды. Акрамя таго, аналіз ФА ілюструе асаблівае культурнае значэнне асобных саматычных кампанентаў і дазваляе ўзнавіць этнакультурныя вобразы і асаблівасці менталітэту беларусаў.

Літаратура

1. Кунин, А. В. Курс фразеологии современного английского языка : учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / А. В. Кунин. – 2-е изд., перераб. – М. : Высш. шк. ; Дубна : Изд. центр «Феникс», 1996. – 381 с.
2. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Шк. «Яз. рус. культуры», 1996. – 288 с.
3. Соколова, Г. Г. Фразообразование во французском языке / Г. Г. Соколова. – М., 1987. – 144 с.
4. Современный русский язык : Теория. – Ч. 1 : Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Лексикология. Фразеология / Под ред. Е. И. Дибровой. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 544 с.
5. Куницкая, Н. В. Функционально-семантическая динамика соматических лексем в составе фразеологических единиц / Н. В. Куницкая, В. Ф. Мельник, Б. С. Данилов // Дериватология и динамика в романских и германских языках : романо-германская филология : межвуз. сб. / Кишинев. гос. ун-т ; ред. Г. С. Чинчлей. – Кишинев, 1989. – С. 48–55.
6. Коваль, У. І. Народныя ўяўленні, павер’і і прыкметы: даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі / У. І. Коваль. – Гомель : Беларускае агенцтва навукова-тэхнічнай і дзелавой інфармацыі, 1995. – 180 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : больш за 65000 слоў / Нац. акад. навук, Ін-т мовазнаўства ; І. М. Бунчук [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2005. – 784 с.
8. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2004. – 448 с.
9. Кабакова, Г. И. Рука / Г. И. Кабакова // Славянские древности : этнолингвист. словарь : в 5 т. / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики ; под общ. ред. Н. И. Толстого. – М., 1995–2012. – Т. 5 : С (Сказка) – Я (Ящерица). – 2012. – С. 254–258.
10. Ковшова, М. Л. Закрывать / закрыть глаза / М. Л. Ковшова // Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / редкол.: В. Н. Телия (отв. ред.) [и др.]. – 2-е изд. стер. – М., 2006. – С. 225–226.
11. Толстой, Н. И. Глаза / Н. И. Толстой // Славянские древности : этнолингвист. словарь : в 5 т. / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики ; под общ. ред. Н. И. Толстого. – М., 1995–2012. – Т. 1 : А–Г. – 1995. – С. 500–502.
12. Алефиренко, Н. Ф. Фразеологический словарь: культурно-познавательное пространство русской идиоматики / Н. Ф. Алефиренко, Л. Г. Золотых. – М. : ЭЛПИС, 2008. – 471 с.
13. Агапкина, Т. А. Нога / Т. А. Агапкина, Л. И. Виноградова // Славянские древности : этнолингвист. словарь : в 5 т. / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики ; под общ. ред. Н. И. Толстого. – М., 1995–2012. – Т. 3 : К–П. – 2004. – С. 422–427.
14. Афанасьев, А. Н. Юридические обычаи / А. Н. Афанасьев // Происхождение мифа. Статьи по фольклору, этнографии и мифологии / А. Н. Афанасьев. – М., 1996. – С. 327–343.
15. Шанский, Н. М. Школьный фразеологический словарь русского языка : значение и происхождение словосочетаний / Н. М. Шанский, В. И. Зимин, А. В. Филиппов. – 4. изд., стер. – М. : Дрофа, 2001. – 365, [2] с.